

Alabán Péter

A vidék válságai

Az ipari válságzóna jelenségeinek összefüggései a rendszerváltozás után az észak-borsodi bányásztelepülések példáján

A VÁLSÁGRÉGIÓ

A vidéki Magyarország korántsem mutat egységes képet a rendszerváltozás után. A szocialista korszakból a piacgazdaságba való átlépés több régióban okozott megoldhatatlan problémákat, akár a gazdasági változások, akár a foglalkoztatás és munkanélküliség, akár a társadalmi összetétel területét nézzük. A modern kori fogyasztói társadalom viszonyai között az embereken sokszor a kiábrándultság és a reményvesztettség jelei mutatkoznak. Az erősen differenciálódó életkörülmények mellett az életszínvonalbeli különbségek fokozódása a magyar társadalom jelentős csoportjait fordította szembe a rendszerváltozással, a végbement magánosítás és kárpótlás pedig lassú tempót követve a korrupció erősödését vonta maga után.

1990 után alapvetően megváltoztak a fejlődést befolyásoló tényezők: az állami beavatkozás és a központilag elosztott források helyét nagymértékben átvevő piac funkcionálisan (is) előtérbe állította a gazdasági „ésszerűsítést”. Utóbbi kapcsán az iparban bekövetkező szerkezetváltás súlyos következményekkel járt, amelynek regionális és helyi szintű vizsgálatai számos válságjelenség együttes, halmozott feltűnésére figyelmeztettek. Különösen lesújtó volt (és maradt) a helyzet az észak-magyarországi régió egykor virágzó bányászattal és nehéziparral rendelkező, e gazdasági ágazatok által korábban biztos egzisztenciát nyújtó településein. Az 1990-es évek elején még élt az az illúzió, hogy a racionalizálás sikeresen végbe-mehet a térség egykori gazdasági alapját jelentő nehézipari ágazatokban (például bányászat, kohászat). Az ezredforduló közeledtével azonban ezek a remények szertefoszlottak, a statisztika pedig a régió egyes területein a rendszerváltozás „igazi veszteségeire” utaló adatokat közölt, például az ózdi kistérségben. 1980-hoz viszonyítva a munkahelyek mintegy 60%-a megszűnt, amit a következő évtizedben több, munkahelyfejlesztést célzó intézkedés sem tudott pótolni.¹

Tanulmányunk fő célja, hogy lokális szinten nyújtson adalékot a vidék társadalomtörténetéhez egyes borsodi bányásztelepülések példáján keresztül. Fókuszterületként az ipari válságzóna gazdasági és társadalmi problémákkal talán leginkább sújtott részét, a hazai bányászat egyik korábbi központját, a más nehézipari ágazatok leépülésével egyébként is rendkívül súlyos helyzetbe került Ózd környéki településeket állítottuk. Közös vonásuk a társadalmi átrétegződés,

¹ Bajka et al. 1997: 89.

a demográfiai folyamatokkal és a munkalehetőségek hiányával magyarázható negatív migrációs folyamatok, a mélyszegénység, illetve ezzel összefüggésben a szociális gettósodás folyamata, a kulturális és művelődési intézmények fokozatos leépülése és eltűnése, nem utolsósorban pedig a reménytelennek tűnő jövőkép. Az eleve strukturális hátránnyal küzdő, súlyos válságba került, zárványszerű, falusi *underclass* csoportok által lakott térségnek nem kedveztek a migrációs folyamatok sem: a régiók közötti vándorlás legfontosabb motívójaként megnevezett munkavállalást ugyanis a régiók közötti ingatlanpiaci különbség, azaz a fejlettebb régiók magasabb ingatlanárjai és a fejletlen válságterületek ingatlanpiaci túlkínálata nehezítette.²

Az ezredforduló ózdi kistérségét alkotó 29 település nagy része esetében kiemelendő, hogy a különböző válságok egyszerre és többszörösen sújtják ezeket a községeket, míg az egyes, külön-külön is súlyosnak mondható válságok egymásból következő, láncszerűen húzzák lefelé az itt élőket, kényszerből fakadó túlélési életstratégiákat kialakítva. Az egyéni életpályákon belül gyakori halmozott devianciák hatásaihoz hasonló következményeket láthatunk a kollektív életpályák esetében is. A válságjelenségek összekapcsolódása egyben annak reprezentálása is, miképpen húzza egyik a másikat maga után, és ez milyen (rövid és hosszú távú) társadalmi következményekkel jár. Főbb csoportosításban, s további kutatásokra ösztönözve, három szempontból, így gazdasági, társadalmi és kulturális oldalról vizsgáljuk a gyakran együtt és halmozott formában jelentkező válságjeleket, utalva azok más országrészekben talán ismeretlen sajátosságaira.

A borsodi szénmedence gazdag barnaszénlelőhelyeinek nyugati részén elhelyezkedő, Ózd vidéki szénmedence szénvagyonának kitermelésére több bánya létesült. A közel tizenöt éve önálló település, Farkaslyuk ennek volt a központja. A falu a bánya nyitásának 100. évfordulója alkalmából 2014-ben centenáriumi ünnepségre készül, és a bánya megnyitására tett ígéretben bízva új reményekkel néz a jövő elé. A jelenleg is Ózd peremkerületét képező Somsály esetében már ez sem mondható el. Az 1900-as évek elejéig még teljesen lakatlan terület a szénbánya megnyitásával népesült be, és 1978 végéig Hódoscsépány részét képezte. Ma már az ózdi szegregátumok egyikének számító peremkerületben teljes a bizonytalanság, jól látható a pusztulás és érezhető a mélyszegénység. Ezek a településeken ma már csak a nosztalgia szintjén léteznek az egykori szebb napok emlékei: a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. (a köznyelvben csak Rimaként emlegetett gyár) létesítményei, a bányák, a termelés, az olvasóegylet, az úszómedencés strandfürdő, a dalárda és fúvószenekar vagy a sportegyesület – egy-egy mozaikdarab a volt ipari táj, egy mára letűnt világ emlékeiből. Egykor ezek jellemezték a Farkaslyuk Bányatelepen és Somsálybányán élők mindennapjait is. A szegénység változó formái különböző arcukat mutatják itt. Az 1990-es évek változásainak következtében az elszegényedők és a tartósan létminimum alatt élők helyzete tovább romlott, miközben létszámuk a falusi és a városi környezetben

² Kovách 2012: 48.

egyaránt bővült. A válságjelenségeket mintegy keretbe foglaló szegénység számos más, együttesen jelentkező szociális és kulturális problémakör okozója és alkotó-eleme, miközben mindezeknek leginkább a gazdasági folyamatok adják a hátterét.

GAZDASÁGI VÁLSÁG

„[E]nnek tanulsága egyetlen dolog: ezt a gyárat a nyolcvanas évek derekán egyszerűen leírták. [...] Miért kell Ózdot minden áron kiiktatni az ország vérkeringéséből, miért kell zsákvarost csinálni belőle? Miért kell olyan várost, ahonnan még a meszes kocsis is visszafordul, ha lóval hajtják. Miért kell halálra ítélni egy várost? Meg tudja ezt nekem mondani valaki, mert ez a város halálra lett ítéelve.”³

2002-ben Magyarországon már csak nyolc föld alatti és tizenkét külszíni bányában folyt termelés, miközben újabb és újabb bányák kerültek bezárásra. A szén szerepét az ezredforduló idején már átvette az olaj, a gáz, illetve a nukleáris energia. A Gazdasági és Közlekedési Minisztérium adatai szerint 2003-ban a kitermelt 13,3 millió tonna szén 5%-a volt feketekőszén, 30,4%-a barnakőszén és 64,5%-a lignit. A szén 26,2%-át mélyművelésű, 73,8%-át külszíni bányából termelték ki.⁴ Tíz év elteltével a hírek a mélyművelésű bányák bezárásáról szólnak: az 1976 óta működő Márkushegyi Bányászati Üzem termelését a világgazdasági válság következtében, 2008 óta folyamatosan csökkentették, a Vértesi Erőmű Zrt. pedig – a jelenleg érvényes reorganizációs terve értelmében – 2014 végén leállítja a bányászati tevékenységét.

„Szinte vakít, annyira világosan látszik a saját akaratból és kényszerhatásokból bekövetkezett változások, alkalmazkodások sora, amit végrehajt a Márkushegyi Bányászati Üzem” – nyilatkozta Havelda Tamás, a Vértesi Erőmű Zrt. bányászati igazgatója 2009 őszén, a Balatongyörökön megtartott 42. Bányagépzési és bányavillamosági konferencián.⁵ Az „alkalmazkodás” az üzem életben maradásának záloga, egy időben több szakaszra tagolható történeti folyamat. A nehézipar egyes, azóta szintén leépült ágazatainak történetéhez hasonlóan legelőször itt is a mennyiségi szemlélet érvényesült, amely intenzív gépesítést vont maga után. A korszerűsítés hamarosan a piaci szempontokat figyelembe vevő, minőségi alkalmazkodást tett szükségessé, de a rendszerváltozást követően már ez sem volt elegendő. A gazdasági körülményekhez való alkalmazkodás ekkor tette általánossá az üzemi integrációkat, amelyek eszközátadásban, illetve a gépesítés és a technológia területén mutatott együttműködésben nyilvánultak meg. Az utóbbiak sorába tartozó árampiaci viszonyokhoz való alkalmazkodás olcsóbb, de hatékonyabb termelést kívánt volna meg a megnövekedett fajlagos teljesítmények függvényében, kikényszerítve annak koncentrálását. Végül a bányabezárásokhoz való alkalmazkodás – a humánpolitici-

³ Bihari et al. 2012: 80. (Interjú M. S. ózdi lakossal.)

⁴ Fogarasy 2004.

⁵ Havelda 2009: 25.

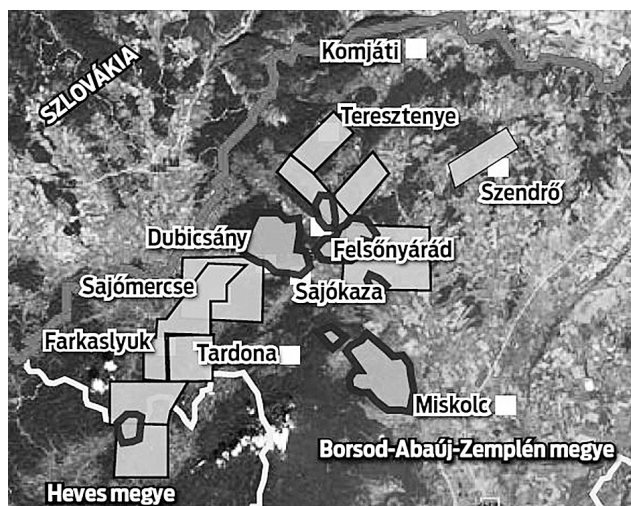
kai szempontok háttérbe szorulásával – elsősorban gazdasági kérdésként kezelendő probléma lett, amely egymagában szimbolizálta a valamennyi időszakra együttesen érvényes megállapítást: alkalmazkodás az adott körülményekhez.⁶

Hasonló feltételek megléte vált alapvető kritériumává a vaskohászat fennmaradásának is szakmai-gazdasági szempontból. A maga számára előbb piacot biztosítani képes és ezen keresztül gyártási programot kidolgozó, a kezdeti technikai hiányosságok, illetve felfutási veszteségek kompenzálására nagyobb tőketartalékkal bíró, valamint a gyártási biztonság hosszabb távú esélyeit megteremteni tudó gyárak túlélési esélyei jelentős területi különbségeket mutattak az országban.

Vizsgált térségünkben a bányászat leépülése mintegy előszele volt a nehézipar egyik fellegváraként számon tartott Ózdi Kohászati Üzemek (ÓKÜ) későbbi felszámolásának. A szocialista éra központi tervirányításos gazdasága saját működési rendszerébe integrálta az 1949-ben várossá nyilvánított település gyárát, miközben nem segítette azt beruházásokkal, a helyi iparstruktúra kiegyensúlyozásával vagy más irányú (fejlesztő) kezdeményezésekkel, így nem teremtett belőle önálló gazdasági egységet. Az „egy gyár – egy város” elv a rendszerváltozás után olyan, a gyár és az általa életre hívott település egymásrautaltságát kifejező csapdakörnek bizonyult, amely az elmaradt technikai-technológiai modernizáció

1. térkép

Az ózdvidéki szénterület

Forrás: ÉM-boon.hu; <http://www.boon.hu/ha-a-szen-magatol-feljonne/2278315>
– utolsó letöltés: 2014. január 20.

⁶ Havelda 2009: 23–24.

miatt és más gazdasági okokkal kiegészülve válságrégió kialakulásához vezetett a kistérségben. A bányászat jelenléte, majd megszűnése e folyamat része volt. Az 1999-ig Ózdhoz tartozó, azóta pedig önálló községként működő Farkaslyuk esete egy, a történelemben önmagát ismételni látszó körforgást mutat: az 1914. április 4-én megnyitott bánya 15,5 millió tonna 3600-3700 kalóriás szén kitermelése után 1990-ben zárt be, 2011 novemberében azonban, a meglehetősen kis alaptőkével megalakult Ózdi Vidéki Szénbányák Zrt. a bánya 2014-es újrainyitását és 1000 főt meghaladó létszám foglalkoztatását ígéri.

A magyar energetikai szektorban az ózdi szénmedence bányái (például Bánzállás, Somsály, Járdánháza-Mocsolyás, Borsodnádásd) fontos helyet foglaltak el már a 19. század közepétől. A Farkaslyuki Bányaüzem elsődleges feladata a későbbi ÓKÜ szénigényének kielégítése volt. A borsodnádásdi–ózdvidéki szénterület keleti, az egercsehi–bekölcei szénterület voltaképpen folytatását képező szénvonulatába sorolt, a somsályfői rész északkeleti határaként egykor mocsaras, nádásokkal borított, erdőkkel övezett, domboldalakkal határolt völgy az, ahol Farkaslyuk is fekszik, gazdasági funkciója a szénkitermelés révén hamar megváltozott, és az I. világháború előtt itt élő, alig tízfős népesség ennek köszönhetően gyarapodni kezdett. 1920 és 1930 között közel nyolcszorosára nőtt a telepi lakosság száma, s 1945 után átlépte az 1000 főt. Az 1930. évi népszámlálás idején, Ózd lakott külterületeinek sorában – Lázártelep (Kőalja) után – lélekszámát tekintve Farkaslyuk már a második helyen állt, ún. tanyabányatelepként említve.⁷ Az egykori Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. legszebb bányatelepének tartott Farkaslyukról még a későbbi szocialista híradások is elismerően szóltak. Az 1952-ben megalakult, ózdi, majd putnoki székhelyű Ózdi Szénbányászati Tröszt a szocialista éra elejétől kezdve növekedett, így 1965-ben már hét ipartelepellel rendelkezett.

A trösztnél dolgozó 7835 fő átlagkeresete (2517 Ft) akár 700-800 Ft-tal is meghaladta a megye többi minisztériumi iparvállalatánál tevékenykedő munkások bérét, beleértve az államosítások után, a Borsodi Szénipari Központ szétválásával létrejött másik egységnek, a Borsodi Szénbányászati Trösztnek közel 22 ezres kollektíváját is.⁸ A farkaslyuki bánya 1974-ben érte el termelési rekordját, viszont az 1970-es évek végéig tartó rekonstrukciót és fejlesztést a következő tíz év folyamán fokozatos leépítés váltotta fel. Az Ózdvidéki Szénbányák önálló vállalati tevékenysége is ekkor (1974. január 1-től) szűnt meg, a két borsodi (nyugati és keleti) szénmedence egy vállalati szervezetben, a Borsodi Szénbányák Vállalat keretében működött tovább az 1991. január 29-én megkezdődött felszámolási eljárásig. Az 1980-as évek második felében Farkaslyuk egyre nehezebb helyzetbe került, a széntermelés fajlagos költsége pedig tovább növekedett. 1986 közepén az Állami Tervbizottság utasította a Borsodi Szénbányák Vállalatot, hogy a veszteségesen termelő szénbányákban szüntesse be a széntermelést, így jutunk el 1990-ben Farkaslyuk bezárásához.⁹

⁷ Népszámlálás 1934: 473.

⁸ *Borsod-Abaúj-Zemplén megye Statisztikai Évkönyve 1965*: 76.

⁹ Fürjes 2011.

2. kép

Bányászok földalatti műhelyben. Ózd-Farkaslyuk, 1974

Forrás: Magánarchívum.

A nehéziparttól és a bányásztól jelentősen eltérő ágazatok, új jellegű tevékenységek számára szakképzett munkaerő nem állt, nem állhatott rendelkezésre, miközben 1989-re – ha a sajtóban nem is, a helybeliek számára – nyilvánvalókká váltak ezen ipari „monokultúra” következményei. A gazdasági helyzet alakulása, több elhibázott fejlesztés és az üzemi berendezések egy részének elavulása miatt az ózdi vas- és acélgégyártás működése mindinkább veszteségessé vált, s az itteni szén felvevőpiaca is megszűnt.

„A korszerűsítéshez nem volt állami tőke, a szerkezetváltásra már nem maradt idő, Ózdot a rendszerváltás éppen a legkiszolgáltatottabb pillanatban érte, és akkor várták el tőle az önállóságot, amikor a legkevésbé volt rá módja.”¹⁰

Bő két évtized elteltével már az egyszerű munkás is tisztában volt a megváltozott körülményekkel. A Borsodnádasdi Lemezgyár egyik dolgozója 1989-ben egyértelműen nyilatkozott az üzemi sajtónak a következő évre vonatkozó reményeiről: „Semmi jót! De azért szeretném, ha a januártól megvalósuló szabad árrendszer ne csak áremelést, hanem árcsökkenést is hozzon.”¹¹ Nem hozott. Az üzem számára az olcsó alapanyagok nem álltak rendelkezésre, költségeinek mérséklése a meglévő technológia mellett nem lehetett reális cél.

A világgazdasági és az országos folyamatok következtében, az 1980-as években a szénbányászat válságágazattá vált egyrészt a hazai szén iránti csökkenő kereslet miatt, másrészt a széntermelés költségeinek az érvényesíthető árakat

¹⁰ Márton 1995: 171.

¹¹ *Lemezsajtó* 1989. 4. 3.

jelentősen felülmúló növekedése következtében. A stagnáló gazdaság szénigénye nem növekedett, miközben a szén iránti minőségi igények fokozódtak, és ezzel párhuzamosan ismét kiütközött a hazai bányák gazdaságtalansága.

A Borsodi Szénbányák felszámolási eljárásának kezdetén kormányhatározat jelölte ki a felszámolás célját, amely szerint a veszteségforrások leépítésével gazdaságosan működő szénbányászatot kellett volna létrehozni. A 3530/1992. kormányhatározat előírta a bányauzemek és a felhasználó szénérőművek szervezeti integrációját. A helyzetet súlyosbították azok a kormányzati intézkedések, amelyek a szénár és a szénimport egyidejű felszabadítása következtében nagy tömegű olcsó szén beáramlásához vezettek azokból az országokból (például a Szovjetunió felbomlása után létrejött Független Államok Közösségének államaiból), ahol megmaradt a szén és a vasúti szállítás állami támogatása. A fokozódó infláció mellett a szénárak stagnáltak, így a megmaradó termelés egyre veszteségesebbé vált, s bár a finanszírozásban jelentős szerepet szántak a vállalati vagyon értékesítésének, ez a vagyon fizikai összetételéből és a térség gazdasági helyzetéből adódóan nagyrészt értékesíthetetlen volt.¹²

A bányászat leépülése 1994 decemberében, csak Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 1,1%-kal járult hozzá az amúgy sem kedvező munkanélküliségi ráta értékéhez (15,6%).¹³ Az igazi veszteséget a kohászat megszűnése jelentette. A szocialista rendszer utolsó évtizedében a nyersanyag- és az energiaárak együttes és állandó növekedésével párhuzamosan a kohászati termékek gyártási, előállítási költségei és belső eladási árai is emelkedtek. 1986-tól mind Ózdon, mind pedig Diósgyőrben veszélybe került a gyárak működése, miután az exportveszteség, a további áremelkedés, valamint a korábban felvett jelentős kölcsönök kamatainak utólagos növelése szinte lehetetlen helyzetbe sodorta azokat. Habár az állami kölcsönöket a kormány később elengedte, feltételeket szabott a termelési és termékszerkezet korszerűsítésére vonatkozóan, amelyeket egy az Ipari Minisztériummal kötött megállapodás rögzített. A hatékonyan és gazdaságosan dolgozó nagyvállalat végül is csupán terv maradt: az ÖKÜ több kis részre szakadt, részben pedig privatizálták. 1990 és 1993 között megtörtént a szervezeti átalakítás új tulajdonosi körök megjelenésével kísérve, 1992–1993 után pedig a rúd- és dróthengermű modernizálásával a mini acélmű megvalósítása volt a cél, ám az új vállalkozások nem bizonyultak tartósan életképesnek.

A kohászat megszűnése után a Borsodi Hőerőmű és a Tiszai Hőerőmű lett az itteni szén vásárlója, azonban idővel az erőművek meghatározták, milyen volumenű apró szemnagyságú szenet „hajlandóak” átvenni. 1993. május 27-én megszületett a Borsodi Szénbányák visszafejlesztéséről szóló 2014/1993. számú kormányhatározat, végül az utolsó állami tulajdonú – veszteséges, s az ún. erőmű-integrációból kimaradt, azaz egyik erőműtársasághoz sem csatolt – szénbányák bezárásáról 1999. június 22-én hozott határozatot a kormány.

¹² Schmotzer et al. 2005: 20.

¹³ Gerentsér – Tóth 1997: 46.

A fenyegető veszélyekre gazdasági (és egyéb) téren több szakember is felhívta a figyelmet. A bányásztelepülések szövetségének tagjai az utolsó mélyművelésű bánya küszöbönálló bezárása előtt a még földben rejlő szénvagyon értéke mellett egy szakmai kultúra kihalásának veszélyéről beszéltek, mások az egyes területeken akár száz évre elegendő, föld alatt maradt szénvagyont emelték ki, amelynek leltárba vétele az energiahordozók soha nem látott drágulása kapcsán mindenképpen megfontolandó. Utóbbi okán 2013-ban új szakmai kapcsolatok kiépítése kezdődött, amelyek során több alkalommal külföldi delegációk jártak a térségben, érintve Ózd környékét is. A szénvagyonnak az energetikában történő hasznosítását felismerve japán szakemberekkel együttműködve vizsgálták a nemzetközileg is újdonságnak számító „tisza szén” technológia meghonosításának a lehetőségét, 2013 decemberében pedig megalakult a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Szénbányászati Klaszter. Úgy tűnik, meghallgatásra talált az egyik borsodi idős bányász intelme: „Olyan kincs a szén, ami alattunk, a földben van, hogy vétek azt kihasználatlanul benne hagyni. Közben mit csinálunk? Csak ülünk rajta, a kincsen, és nem veszünk tudomást a gazdagságunkról.”¹⁴

A TÁRSADALOM VÁLSÁGA

„Ózd Somsály nevű városrészében járunk. A városban már több száz házat bontottak el illegálisan, de Somsály lerombolása kirívónak számít. Földig rombolták a teljes Szép és Cser utcát, és csak mutatóban maradt néhány épület a Tölgyfa és Akna utcában. [...] Ebben a városrészben rongálták meg és tették használhatatlanná a sporttelep öltözőjét és tornatermét, valamint a komoly építészeti értéket képviselő kultúrházat. [...] Derenkóné elmondása szerint húsz éve kezdődött a rombolás, az alacsony komfortfokozatú lakásokba költözött elkövetők pedig gyorsan »megfegyvelmezték« környezetüket, vagyis aki szólni mert a pusztítás ellen, azokat halálosan megfenyegették. [...] »Az elmúlt két évtized kormányai mit érzekeltek abból, ami ebben az országban, de leginkább a magukra hagyott hátrányos térségekben zajlik?« – panaszkodik az idős asszony, aki szerint a helyiek tehetetlennek érzik magukat a pusztulás láttán, és nagyon el vannak keseredve.”¹⁵

Már az 1950-es évek végén több bányász vélekedett úgy az idézett riport helyszínéről, hogy „Somsály befelé döglik”. Az Ózdtól délnyugatra, a Hódospatak völgyébe nyíló somsályi völgyben fekvő Somsálybánya gyarapodását a bánya biztosította, elsorvadását pedig annak megszűnése okozta. 1910-ben, mint az akkor még önálló Hódoscsépany külterületi része, 591 lakost számlált,¹⁶

¹⁴ Borsod Online 2013. szeptember 5. <http://www.boon.hu/ulunk-a-szenen-a-kincsunkon/2353091> – utolsó letöltés: 2014. január 7.

¹⁵ Kovács 2011.

¹⁶ Népszámlálás 1912: 569.

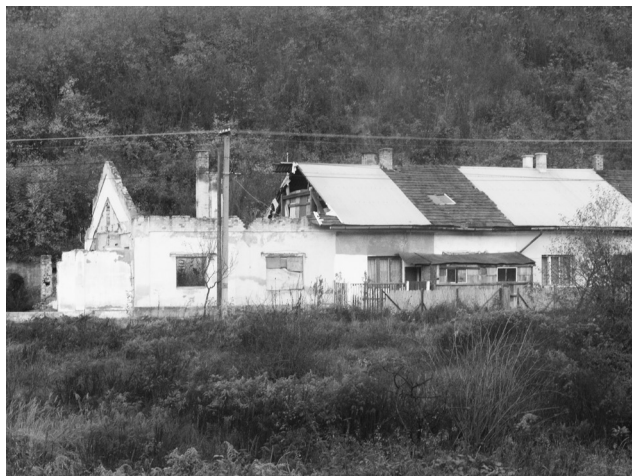
1930-ban 1151,¹⁷ az 1960-as évek közepén pedig már közel 1500 fő volt a helyi népesség száma. Az 1972-es bányabezárás ellenére egy, az 1970-es évek elejéről szóló beszámoló – a hirtelen megugró elvándorlás kiemelése és a nyugdíjas teleppé válás víziójának felvázolása mellett is – még optimista volt a megtakarításra törekvő és arra képes bányászcsaládokról szólva:

„A családok nagy része, mintegy 2/3-a igen jó, a fennmaradó 1/3-a gyenge vagy rossz anyagi körülmények között élt. Általában ezek a családok, cigányok és sokgyermekesek voltak. Életmódjukra jellemző volt, hogy a legtöbb család (a 2/3) a hónap eleji fizetésből megvásárolta a szükséges élelmet, a megmaradt pénzt pedig takarékbankban gyűjtötte, hogy majd megvásárolják a családnak szükséges dolgokat, tartós háztartási cikkeket, s lakásukat korszerűsítsék, szépen berendezzék.”¹⁸

Megváltoztak ellenben a bányabezárás után a családon belüli szerepek: a háztartásbeli asszonyokból műszakban dolgozó (főleg betanított) munkások lettek, így ők is bekerültek az aktív keresők közé. Mindez részben kényszerből fakadt, s időben csupán átmeneti jelenség volt. A telep életében fokozatos visszafejlődés vette kezdetét tömeges munkanélküliséggel párosulva. A település egykori bányászlakossága mára kihalt vagy elköltözött, egyszintes lakásaikba új lakók kerültek, a telep szociális gettóvá alakult át, többnyire halmozottan hátrányos helyzetű és állás nélküli lakókkal.

3. kép

Pusztuló bányászlakások. Ózd-Somsály, 2009

Forrás: A szerző felvétele.

¹⁷ Népszámlálás 1932: 409.

¹⁸ Nagy 1985: 121.

Hódoscsépány és Somsály 1979. január 1-től lett Ózd része. A szénmező megmaradt területeinek lefejtését követően az üzem visszafejlesztése következett be, így már akkor több család települt át a közeli Mocsolyásra, illetve az újabb nádasdi bánya közelébe.¹⁹ A 19. század közepétől működő, a 20. század elején pedig már „jól szelendő” helynek számító Somsályon 1972-ben fejeződött be végleg a bányászat, ám a dolgozók nagy része tovább tudott dolgozni a farkaslyuki, a királdi, a putnoki és a borsodnádasi bányauzemekben, egészen azok felszámolásáig.

A legnehezebb feladatot a Borsodi Szénbányák Vállalat 1991-es felszámolása folyamán a létszámleépítés jelentette, hiszen az induló 10 170 fős létszám alig több mint felének, 5381 főnek sikerült a létrejött új szervezetekben munkahelyet biztosítani. A Borsodi Energetikai Kft. és a Borsodi Bányavagyon-hasznosító Rt. munkaügyi jogutódlást vállalt, az összes többi esetben a munkavállalók végkielégítést kaptak. Az eljárás során 2211 fő került nyugdíjba vagy nyugdíjszerű ellátásba (öregségi, korengedményes, bányász-, rokkantsági nyugdíj, valamint egészségkárosodási járulék), míg 3822 fő felmondással, új munkahely biztosítása nélkül került ki a munkaerőpiacra.²⁰

„Az elmúlt 20 év elsősorban bányabezárásokról, utolsó csille szénről, bányászkalapács lefordításáról szolt. 25 éve a borsodi medencében körülbelül 24 ezren dolgoztak a bányászat különböző ágazataiban” – summázta Rabi Ferenc, a Bánya-, Energia- és Ipari Dolgozók Szakszervezetének elnöke a szomorú helyzetképet Kazincbarcikán 2010-ben, a 60. bányásznap ünnepségen tartott beszédében, kiemelve Ózd-Farkaslyuk, valamint Komló térségét, ahol nem jöttek létre új munkahelyek a bányabezárásokat követően.²¹ A környék arculatát hosszú ideig meghatározó, biztos munkát és megélhetést nyújtó ipari és bányászlelétesítmények megszűnésével a fizikai dolgozók (nagyreszt fiatal segédmunkások²²) legalább 90%-a munkanélküli lett, a sajátos tradíciókkal és kulturális értékekkel rendelkező bányász- és munkásréteg eltűnt, válságrégió alakult ki, amelyben a foglalkoztatást elősegítő átképzések legfeljebb rövid ideig tudták orvosolni a főbb problémákat. A munkanélküliség lett és maradt az egyik legégetőbb társadalmi probléma. 2000-ben összesen 48 működő vállalkozást írtak össze Farkaslyukon, amelyek közel 70%-a egyéni vállalkozás volt,²³ s csupán a lakosság mintegy 10%-ának tudtak munkát biztosítani. A munkanélküliség társadalmi problémák sorának forrása.

Kevés derűlátásra ad okot például, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutató Központja által, az MTA Gyerekszegénység Elleni

¹⁹ Nemcsik 1960: 44.

²⁰ Schmotzer et al. 2005: 21.

²¹ *Bányamunkás* 2010. 4–5. 2.

²² A munkanélküliek állománycsoportonkénti megoszlásában 1993-ban arányuk 40,4% volt, megelőzve a szakmunkásokét (36,8%). Vö. Györgyi 1993: 143. I. tábla.

²³ További 6-6 vállalkozás működött kft-ként és bt-ként (*Borsod-Abauj-Zemplén megye Statisztikai Évkönyve 2000*: 412).

Programjának keretében készített felmérés a szegénység mértékét jelző típusképző mutatók alapján az 1-től 10-ig terjedő skálán az ózdi kistérség több településének (Farkaslyuk, Arló, Domaháza, Kelemér és Sajónémeti) a legmagasabb fokú, 10-es kódot adta 2010-ben.²⁴ A 240/2006. (XI. 30.) kormányrendelet mellékletének a társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradott, illetve az országos átlagot jelentősen meghaladó munkanélküliséggel sújtott települések jegyzékében Farkaslyuk bekerült az országos átlagot legalább 1,75-szörösen meghaladó munkanélküliségű települések közé.²⁵ A KSH 2006. évi egyik jelentése ugyanakkor az ózdi kistérséget nem a legutolsó (legrosszabb) „lemaradó”, hanem a „stagnáló” kategóriába sorolta a szerencsével, a szikszóival és a hevesivel együtt.²⁶

Egy másik kategorizálást alapul véve Beluszky Pál és Sikos T. Tamás először még 1982-ben végzett olyan falutipizálást, amelyben 23 klaszterbe sorolta a magyarországi falvakat. A rendszerváltozást követően további két alkalommal (és hasonló módszertannal) 2007-ben és 2011-ben is közreadták a hazai községek állapotrajzát számszerűsített formában.²⁷ Az első adatfelvétel idején Farkaslyuk még Ózd város részét képezte. A mutatók alapján Farkaslyuk a besorolásban a Borsod-Abaúj-Zemplén megye északi és Nógrád megye északi részét magába foglaló VIII. falutáj V. falutípusába, annak 1. altípusába tartozik, amely a rossz munkaerő-piaci helyzetű, közepes méretű, stagnáló népességű és gyakran ingázókat tömörítő falvakat reprezentálja.²⁸

Demográfiai szempontból az előzőekben vázolt gazdasági és társadalmi változások sajátosan érintették a települést. Az összlakosság száma ugyan – más helységekhez hasonlóan – csökkenést mutat, de kisebb mértékben. A demográfiai csúcsot 1980 jelentette (2094 fő), majd azt követően csökkenés, illetve stagnálás figyelhető meg. 2011-ben a településen élők száma már nem érte el a 2000 főt,

²⁴ A számítás alapját a következő mutatók jelentették: fiatalodási index, azaz a 15 évesnél fiatalabbak aránya a 60 év fölöttiekhez képest (2005); a középfokú végzettségűek aránya a 18 évesnél idősebb népesség körében (2001); az egy állandó lakosra jutó, egy hónapra eső adózott jövedelem és nyugdíj összege (2005); a foglalkoztatott kategóriába eső személy nélküli háztartások aránya (2001); a regisztrált munkanélkülieknek/álláskeresőeknek a 18–59 éves korcsoporton belüli aránya (2005); a rendszeres gyermekvédelmi támogatásban részesülők aránya a 17 év alattiak körében (2006); a nem korbetöltött, most részben felülvizsgálat alatt álló nyugdíjasok aránya (2005); az egy állandó lakosra jutó adózott jövedelem nagysága (2005). Vö. Kistérségi helyzetelemzés é. n. [2010]: 8.

²⁵ *Magyar Közlöny* 2006. 147. 1. kötet: 11503. <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/MK06147.pdf> – utolsó letöltés: 2013. augusztus 1.

²⁶ Kistérségek 2006: 12.

²⁷ A falutípusokat 27 mutató (szám) figyelembevételével és főkomponens-analízissel kialakított 8 faktor azonosításával (munkaerő-piaci helyzet, településszerkezet-alapellátás, demográfiai helyzet, népességszám-változás, foglalkozási szerkezet, idegenforgalmi adottságok, külterületi népesség adatai, agráradoottságok) hozták létre. Az alkalmazott módszertan vonatkozásában lásd Beluszky – Sikos (szerk.) 2011: 18–25.

²⁸ Vö. Alabán 2012: 6. 2. táblázat.

így kikerült a középfalvak sorából (1935 fő).²⁹ Az ekkor elfogadott új önkormányzati törvény alapján nem maradhatott meg önálló önkormányzata sem.³⁰

Farkaslyuk és a hozzá hasonló községek korfájának alakulását és népmozgalmi adatait érdemes szemrevételezni. A jellemzően előregedő, alacsony születésszámmal és magas halálozási többlettel jellemezhető országos tendenciákkal szemben itt a 18 éven aluliak teljes népességen belüli aránya kiugróan magas, egyharmad körüli értéket mutatott 2010-ben, amely még a kistérség egészéhez képest is soknak számít, annak 20,7%-os értékéhez viszonyítva.³¹ Az előregedési tendencia lassulni látszik, a 14 év alattiak aránya egy évtizeden belül 10%-kal emelkedett (28,7%-ról 38,8%-ra), míg a középkorosztályé (40–59 évesek) stagnált (20% körül).

Kovács Imre vidékkutatásainak terminusát használva az ún. „falusi underclass”, a halmozottan hátrányos helyzetű „vidéki szociális gettók” domináns rétege él ezeken a településeken.³² E társadalmi csoport legnagyobb részét romák teszik ki, s mindez országos jelenséggént kapcsolódik ahhoz a tendenciához is, amely szerint a legnagyobb magyarországi kisebbség több mint fele falvakban él, így a falusi szegénység etnicizálódásáról beszélhetünk. A munkaerőpiacról elsőként kiszorulva, alacsony iskolázottságuk miatt mára szinte egyetlen munkalehetőségként az alkalmi közhasznú foglalkoztatás maradt számukra.

Az Országos Cigány Önkormányzat alelnöki területbejárásairól készült beszámoló szerint 2001-ben az egykor virágzó ózdi munkáskolónia, Hétes közel 70%-a leromlott állapotba került, s bár a helyi bérlakások önkormányzati tulajdonúak, ezek lakói 65%-ban jogcím nélküliek, 30%-ban pedig nem is ózdi illetőségű állampolgárok. „A társadalom szinte minden szintjéről kitaszított emberek szálláshelye ez a telep. Olyan emberek lakják, akik a jogi kategóriákon kívül vannak.”³³ Somsály esetében 20-30% körüli volt a becslés e kisebbség részarányát tekintve az ezredfordulón.

2010-ben a helyi jegyzők becslése szerint (Ózd nélkül) a kistérség népességének közel harmada (28,2%) volt roma. Farkaslyuk esetében mintegy 1000 főt, a lakosság 49,4%-át sorolták az etnikai kisebbséghez. A roma tanulókat nagy számban tanító egyik oktatási intézmény, a 2013-ig Ózdon is tagiskolát működtető Dr. Ámbédkar Iskola honlapja 2008-ban – közzétéve az iskolafejlesztési lehetőségeket és terveket – a gettósodási folyamatok mutatóit vette számba négy célterületen, köztük Borsod északi részének térségeiben. Megállapításuk szerint

²⁹ Népszámlálás 2011: 4.1.1.1: A népesség számának alakulása, terület, népsűrűség. http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_teruleti_05 – utolsó letöltés: 2013. augusztus 18.

³⁰ A 2011. évi CLXXXIX. törvény 85.§ (1) értelmében „Közös önkormányzati hivatalt hoznak létre azok a járason belüli községi önkormányzatok, amelyek közigazgatási területét legfeljebb egy település közigazgatási területe választja el egymástól, és a községek lakosságszáma nem haladja meg a kétezer főt”. *Magyar Közlöny* 2011: 161. 39455. <http://jogszabalykereso.mhk.hu/MK11161.pdf> – utolsó letöltés: 2013. augusztus 17.

³¹ Kistérségi helyzetelemzés é. n. [2010]: 12.

³² Kovács 2012: 48.

³³ Területbejárás ismertető 2001: 4.

a roma népesség aránya a farkaslyuki teljes lakosságon belül 77%-os (!) volt, 77 óvodai férőhelyre 121 óvodáskorú jutott, de az előbbi számot a beíratottaké is meghaladta (84 fő), ami teljes kihasználtság feletti értéket jelentett. A jelzett időszakban 109 gyermek született, ami alig maradt el a közel kétszeres népességű, 2001-ben várossá nyilvánított Borsodnádásdon születettek (126 fő) számától.³⁴ A legutóbbi népszámlálás idején, 2011-ben egyébként összesen 811 fő (41,9%) vallotta magát cigány nemzetiségűnek Farkaslyukon.³⁵

A telepeken élők helyzete számos hasonlóságot mutat: magas az inaktívak (munkanélküliek, szociális ellátásból élők) aránya, magas az egy családon belüli gyermekszám, rosszak az iskolázottsági mutatók, jellemzően a város periferikus részein élnek régi, olykor életveszélyes házakban. Más jellegű társadalmi problémák (például a közbiztonság) és a közösségi élet fejlesztésére, kezelésére több elképzelés is született: a korábban szintén bányászkolónia Bánszállás esetében helyi polgárőrség szervezése, az egyesületi, sport- és klubélet fellendítése, az óvodai ellátás bővítése, míg Somsályon a bérlakáskérdés rendezése szerepelt a fő célkitűzések között; kevés sikerrel.³⁶

A háztartások összetétele és szerkezete követi a fentieket: a háromnál több gyermeket nevelő háztartások aránya (80% felett!) jóval felülmúlja bármely környező települését, viszont – amennyiben a felméréshez beküldött adatlapok valóságok – sok közöttük az egyszülős háztartás! A csonka családok gyakoriságának problémája tovább erősíti a leszakadás és a mélyszegénység terjedésének folyamatát. A KSH által 1996-ban végzett mikrocenzus kimutatta, hogy országosan a munkanélkülieket magukban foglaló háztartások 79%-ában volt gyermek, vagyis – helyzetüktől függetlenül – itt több gyermeket nevelnek, mint a többiben. A szerzők leszögezték továbbá, hogy a felmérés idején, a csak munkanélküliekből és eltartottakból álló háztartások fele nevelt gyermeket, ezek 41%-a pedig egyszemélyes háztartás volt.³⁷ A régió más megyéi hasonló adottságúak: a családok kétharmadában volt munkanélküli a rendszerváltást követően, így az itt élő aktív korú háztartások több mint egynegyedében (27,9%) a munkanélküliség különösen súlyos formában, halmozottan, illetve tartósan jelentkezett.³⁸

Farkaslyukon a legutolsó népesség-összeírás adataiból kimutatható háztartásszerkezet lesújtó képet mutat. A községek, nagyközségek sorában a foglalkoztatott nélküli háztartások kategóriájában a falu a 7. helyen állt a megyében 163 ilyen háztartással; és csak a tőle népesebb települések (például Arló, Sajókaza) előzték meg. (Összevetésképpen, a Miskolchoz közeli, a szerencsi járásban fekvő Tiszalúc 235 hasonló típusú háztartással bírt, azonban lakossága – 2011-ben 5305 fő –

³⁴ Dr. Ámbédkar Iskola honlapja 2008. október 20. Iskolafejlesztés gettosodási folyamatokat mutató térségekben. <http://www.ambedkar.hu/iskolafejlesztzes-gettosodasi-folyamatokat-mutato-tersegekben/> – utolsó letöltés: 2013. augusztus 18.

³⁵ Népszámlálás 2011: 4.1.6.1: A népesség nemzetiség szerint. http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_teruleti_05 – utolsó letöltés: 2013. augusztus 18.

³⁶ Alabán 2008: 125.

³⁷ Fóti – Lakatos 2004 [1997]: 1027.

³⁸ Kolosi – Sági 1998: 57.

majdnem háromszor nagyobb, mint Farkaslyuké.) Az összesen 602 háztartásból inaktív kereső 206 farkaslyuki háztartásban volt, de 4 olyan háztartást is összeírtak, ahol csak eltartott található. Foglalkoztatott a háztartások 38%-ában fordult elő, ezek többsége (69,4%-a) egykeresős. Szintén figyelemre méltó, hogy a háztartásban élő 1917 fő (a község lakosságának 99,1%-a) esetében a munkanélküliek száma (308 fő) csaknem annyi, mint a dolgozóké (312 fő). A munkanélküliek az eltartottakkal (758 fő) és az inaktív keresőkkel (538 fő) együtt már egyértelmű többséget alkotnak (83,7%). Viszonylag elterjedt a több családból álló háztartásforma (közel 5%). A nem családháztartások aránya pedig csaknem elérte a 30%-ot, azon belül az egyedülállóké a 25%-ot.³⁹ Akármelyik típust is vesszük alapul, olyan gyermekes háztartásokról beszélhetünk, amelyeknek negatív a jövőképe a gyermekszegénységet alapvetően meghatározó, az anyagi jóléttel összefüggő (jövedelmi viszonyok, lakáskörülmények, szülők munkaerő-piaci helyzete) és azon túli dimenziók (oktatási jólét, egészségi állapot, életmódkockázat és devianciák) alapján.⁴⁰ Miközben a 100 családra jutó gyermekek száma 20 év alatt emelkedett, a növekvő létszámú háztartásokon belül csökkent a foglalkoztatottakkal is rendelkező háztartások aránya (1. táblázat).

1. táblázat

Család- és háztartásszerkezet Farkaslyukon

1990				2011			
100 háztartásra jutó		100 családra jutó		100 háztartásra jutó		100 családra jutó	
személy	foglalkoztatott	összes	15 éven	személy	foglalkoztatott	összes	15 éven
			aluli				aluli
		gyermek				gyermek	
292	96	130	88	318	52	165	114

Forrás: Népszámlálás 2011: 4.2.1.1 A háztartások és a családok főbb adatai.

http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_teruleti_05 – utolsó letöltés: 2013. augusztus 17.

A háttérben zajló népmozgalmi folyamatok adatai változatosságot mutatnak: 1990 után csökkenés, majd – főként 2000 után, a mortalitást meghaladó mértékű – növekedés következett be az élveszületések számában, ezzel egy időben viszont nőtt a kifelé irányuló migráció – a folyamatos elvándorlás révén –, Ózd városhoz hasonlóan. Az elvándorlók főként a biztos egzisztenciát kereső fiatalok és az elértéktelenedett ingatlanjaiktól megválni képes, elköltözni tudó családok; mások helyben ragadtak.

³⁹ Népszámlálás 2011: 4.2.2.1: A háztartások a háztartásban élők száma és gazdasági aktivitási összetétel szerint. http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_teruleti_05 – utolsó letöltés: 2013. augusztus 18.

⁴⁰ Vö. Gábos – Kopasz 2012: 252. 1. táblázat.

2. táblázat

Népmozgalmi adatok Farkaslyukon 1990 és 2011 között

	1990–2001				2001–2011			
	élve- születés	halá- lozás	természetes szaporodás/ fogyás	vándorlási különbözet	élve- születés	halá- lozás	természetes szaporodás/ fogyás	vándorlási különbözet
Fő	294	324	-30	+34	415	237	+178	-278
%*			-0,2%				-4,9%	

* A lakónépesség számának változása.

Forrás: Népszámlálás 2011: 4.1.1.2 A népességváltozás tényezői.

http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_teruleti_05 – utolsó letöltés: 2013. augusztus 17.

A helyi népességnél kétirányú mozgás figyelhető meg: miközben a törzsös lakosságnál csökkent a születések száma, nőtt a halálozás mértéke, s ezzel együtt az elköltözések gyakorisága, addig a roma lakosság száma, illetve lakosságon belüli aránya nagymértékben nőtt. A népesség csökkenésének ily módon történő „pótlása” a lakosság részbeni kicserélődését, összetételének megváltozását eredményezte. A népességváltozás tényezőit szemléltető adatsorokból (2. táblázat) Farkaslyuk esetében kiderül, hogy a változások nem mutatnak kontinuitást, az általánosságban regionálisan jellemző és erősen érezhető népességfogyás üteme sem egységesen gyors, illetve gyakori belső és – az ingázást is beleértve – külső migrációról beszélhetünk. Utóbbi nem csupán ellensúlyozta, hanem meg is haladta az amúgy pozitív népmozgalmi adatokat, negatív előjelű demográfiai eredményt előidézve.

A kvantitatív szegénységi mutatók ellenére ugyanakkor a szociális ellátórendszer és más, egyéni vagy csoportos formában „megtalált” alternatív megoldások nem minden, törvényes jövedelemforrással nem rendelkező családnál tanúsodnak nélkülözésről. Sőt, szemmel látható, hogy egyesek statisztikákkal nem mérhető módon rejtett jólétben élnek, vagyis a szegénység nem minden esetben a „látható” jövedelemszint alapján állapítható meg. Körükben virágkorukat élik a devianciák, akár a drog- vagy a mértéktelen alkoholfogyasztás, akár a bűnözés nagyságát, illetve az öngyilkosságok számát nézzük.

Jellemző továbbá a Peter Townsend által még 1979-ben meghatározott relatív szegénység, az ún. objektív relatív depriváció számos összetevőjének jelenléte.⁴¹ Townsend olyan társadalmi csoportokat jelölt meg, amelyek „nem rendelkeznek elegendő forrással ahhoz, hogy úgy táplálkozzanak, olyan tevékenységekben vegyenek részt és olyan életfeltételekhez és javakhoz jussanak, amelyek társadalmunkban szokásosak, vagy legalább széles körben elfogadottak és helyeslésre találnak”. Mégis megfigyelhető volt körükben, hogy gyakran akár a minimális jövedelemforrások nem megfelelő felhasználása és elosztása árán is rendelkeztek

⁴¹ A fogalmi keretek tisztázása végett lásd Ferge 1985.

nem az alapvető létfeltételek körébe tartozó, a többségi társadalomban azonban elterjedt élvezeti cikkekkkel, gazdasági javakkal, miközben életkörüzetük és ott zajló életmódjuk a nyomor szintjén mozgott. Ezt a jelenséget mutatja a Farkaslyuk Boroszló nevű utcájáról szóló beszámoló:

„Falakig lecsupaszított épületek, »lecsontozott« panel családi házak sorakoznak egymás mögött. A tetejüket már rég leszedték – a cserepeket környező és távolabbi házak udvarán láttuk viszont. Mindenütt kosz, szemét. Vannak, akik élnek még itt, egyikük háza éppen karácsonykor égett le – a műholdvevő parabolaantenna viszont még az ég felé meredt az oldalfalon. Tizenkét gyerekükkel most a menyükhöz költöztek át, így húszan laknak ott – mondta az asszony, akinek a férje egykor vállalkozó volt.”⁴²

A társadalom válsága az egyik legfontosabb összetevője egy-egy település és az adott régió válságtérképének, különösen, ha halmazott formában vannak jelen egyes elemei. A társadalmiszerkezeti változás szorosan kötődik a gazdasághoz: az egykor arculatformáló borsodi iparvidék és táj eltűnése sarkköve és kiindulópontja lett a társadalmi folyamatok megváltozásának. 2011 novemberében, a farkaslyuki bánya újraindításának ígérete mindenkit bizakodással töltött el annak ellenére, hogy a szükséges infrastruktúra, erőforrások és gazdasági környezeti tényezők már nem állnak rendelkezésre. Volt, aki már akkor a várható tisztas fizetés mértékét kalkulálta, aprólékosan számolgatva, mennyi pluszpénzt jelenthet majd az éjszakai, hétvégi műszak bevétele.

A KULTÚRA VÁLSÁGA

„Bányászlegény, ha bemegy a bányába,
A csákányát vágja a szén aljába.
Vágjad pajtás, hadd rúgja a szemembe,
Mert Somsályon aranypénzen fizetnek.

[...]

A somsályi felsőtárna de magos,
De sok szegény bányászlegény hervad ott
Hervadozik, mert bűdös a levegő.
Mer a bánya olyan mint a temető.”⁴³

A mondókák, munkás- és bányászdalok sajátos jelbeszédet és hagyományokat képviseltek, s a munka világának és a mindennapi élet mozzanatainak gazdag

⁴² Szegő 2012.

⁴³ Nemcsik 1966: 36. Bányászdal 1963-ból (Gulyás Sándor vójártól).

forrásai. A fent idézett nóta a bányászat presztízséről, ugyanakkor veszélyeiről is szól, miközben egy mára letűnő gazdasági ágazathoz kötődő szellemi örökség egy darabja is.

A bányászat leépítése az adott települések és településrészek életére komplex hatást gyakorolt. Számos korábbi bányásztelepen az infrastruktúra (közutak, lakótelep) üzemeltetése, a kultúra és a sport intézményei egyaránt a bányák tulajdonában voltak, az üzemeltetési feladatokkal együtt. Az ágazat megszűnése így számos településen a kulturális lehetőségek leépülésével járt. Amíg volt helyben iskola, könyvtár, művelődési ház vagy más kulturális intézmény, amely nem csupán nevelő-oktató hatást gyakorolt, hanem a mindennapok része volt, addig a közösségnek is volt jövőképe. A visszafejlődés paradoxona, hogy a Kádár-korszakban jóval nagyobb támogatást élvezett a művelődés, mint az sokszor napjainkban tapasztalható. Az egykor virágzó Somsálybánya kapcsán jegyezte fel egy helytörténész az 1960-as és 1970-es években bekövetkezett életmódváltozásokra utalva a következőket:

„A szocialista társadalmunk által nevelt ifjúságból anyává és apává lett szülők gyermekei már magasabb szintű műveltséggel rendelkeznek, itt a szülők igényessége is tükröződik ennek elérésében, nem kevésbé egyre fejlettebb iskolarendszerünk. A rádió, televízió, folyóiratok, könyvtárak adta önművelés lehetőségei is segítik őket abban, hogy tudásban, műveltségben gyarapodjanak. Megváltozott ezen családokban a környezeti hatás is. A kultúra, a technika egyaránt uralkodóvá válik életükben. Kitapinthatóan érzékelhető tehát a folyamatos, tudatos törődés a gyermek, de a család minden tagja részéről, a törekvés a magasabb műveltségi szint elérésére.”⁴⁴

Az ezek biztosításához szükséges helyi intézményi rendszer teljesen eltűnt, de már üzletek sincsenek, és a közösségi élet terei (például kulturális és segélyező egyesületek) is csak a nosztalgikus emlékekben léteznek, régmúlt majálisok, ballágások, mulató rendezvények, színpadi előadások vagy más közösségi programok emlékeként.

„Nyomor a kövön” – fogalmazott az egyik újságíró Somsály jelenlegi képét látva. Ki hinné, hogy ennek a peremkerületnek külön Rózsadombja volt! Az 1950-es évek második felében az Ózdvidéki Szénbányászati Tröszt lakásépítési akciója során, a bányánál eltöltött szolgálati idő függvényében kedvezménytel megvásárolható, kulturáltabb, igényesebb életmódot biztosító közel 60 lakás épült fel egy új teleprészként, rózsaligetekben pompázó portákkal Somsály „fölkött”. A lakók társadalmi munkában építettek itt játszótér, ahonnan mára már ellopták vagy használhatatlanná tették a hintákat. Hasonló sorsra jutott a csodálatos, kerthelyiséggel rendelkező kultúrház is. A Liget a helybeliek kedvelt bográcszózó helye volt, ott az erdőt tarolták le és hordták el. Volt itt még könyvtár, futball- és kuglipálya, kocsma (kantin), fodrászüzlet, étterem és hét-

⁴⁴ Nagy 1985: 124.

A somsályi Olvasó színházterme. Somsálybánya, 1904

Forrás: Magánarchívum.

órás nyitva tartással egymedencés strandfürdő (kezdetben, az 1930-as években csak ezen a telepen) büfével. Az utóbbi, ún. Akna-strand kapcsán jegyezte meg egy korábban itt élő nyugdíjas: „Igaz hogy a vizet a nap melegítette, és a sört be lehetett volna benne hűteni, de boldog, kiszámítható, emberközpontú világot jelképez ez a strand.”⁴⁵

Külön említést érdemelnek az említett bányászdalok mellet a bányászathoz kapcsolódó egyéb zenei hagyományok, amelyek legfőbb átörökítői és éltetői a bányászzenekarok voltak. Vozák Lajos karmester feljegyzései szerint Somsályon már 1906-ban megkezdte működését a helyi zenekar, és idővel folyamatosan bővülő tagság mellett igen változatos repertoárral rendelkezett, amelyben a szórakoztatáson kívül gyászénekek, indulók és himnuszok is szerepeltek.⁴⁶ A fenntartás a bányától függött: az üzem támogatta a zenekart, díjazta gyakorlóóráikat, kivonulásaikat, adott egyenruhát és hangszereket, valamint biztosította a gyakorlólóhelyet. Később a fenntartást Farkaslyuk önkormányzata vette át, miután a somsályi bánya bezárt. A bányászzenekar nélkül egy május 1-jei felvonulás elképzelhetetlen lett volna, elmaradhatatlan részét képezte a bányászok életének, részesévé vált örömeiknek, bánataiknak. A bányászat általános válsága, a bányák és a hozzájuk kapcsolódó ipari létesítmények bezárása e fúvószenekarokat is megfosztotta anyagi háttérüktől, emléküik csupán képi és hangfelvételeken él tovább.

⁴⁵ Interjú Kisistók Gyulával.

⁴⁶ Nagy 1985: 96.

5. kép

*A református templom szentelése.
Ózd-Somsály, 1940*

Forrás: Magánarchívum.

6. kép

*A református templom pusztulása.
Ózd-Somsály, 2009*

Forrás: A szerző felvétele.

A kultúra válsága mára nem csupán a volt bányászkolóniákra nyomta rá a bélyegét, hanem az egész térségre. Mondhatni írmagja sem maradt a kultúra létesítményeinek: a kultúrházat és a templomot felgyújtották, megkezdődött az épített környezet bontása. Az értékek, tradíciók, a kulturális közösségi szintek teljesen eltűntek. Nem járt jobban Farkaslyuk sem, amely a „Rima” legszebb telepékeként volt számon tartva, ugyancsak számos kulturális épülettel, a megbecsült szakma presztízsét őrző szellemi és tárgyi emlékekkel. Ahogy Kornis Gyula már az 1930-as években rámutatott:

„A munkának erkölcsi szankcióját ugyanis a kultúra adja meg. A kultúra az értékek rendszere, melyeknek megvalósítása kötelességünk. Az értékmegvalósítás munka útján megy végbe. Csak annak a munkának van erkölcsi jelentősége, amely valamely kultúrértéket közvetlenül vagy közvetve megvalósít. A csatornatisztító munkás tevékenysége is komoly erkölcsi jelentőségű, mert közvetve bizonyos kultúrértékek védelmének szolgálatában áll.”⁴⁷

Egy, a közelmúltban készült felmérés – kérdőjelet téve – már egyenesen nem létező értelmiségről beszélt Ózd város és környéke kapcsán, utalva a szűkülő lehetséges fórumokra (például ritkán megjelenő helyi sajtó, intézmények hiánya) vagy éppen a művészeti élet fejlődési akadályaira (például közép- és felsőfokú művészetoktatás hiánya).⁴⁸ A 2008-ban elkészült Ózd Város Integrált Városfej-

⁴⁷ Kornis 1934: 5.

⁴⁸ Gál 2008.

lesztési Stratégiája szintén kevés utalást tett ennek orvoslására, az erőforrásokban rejlő erősségek-gyengeségek és lehetőségek-veszélyek feltárását célzó SWOT-analízis pedig egyértelműen jelezte a magasan képzett réteg folyamatos elvándorlását a városból, ezáltal az utánpótlás biztosításának ellehetetlenülését.⁴⁹ A dokumentum ugyan az oktatás szintjét megfelelőnek tartotta, megállapította ugyanakkor, hogy rossz az oktatási intézmények állaga, infrastrukturális ellátottsága, fenntartásuk pedig költséges. A kultúra válságának további mélyülését ellensúlyozandó, Ózdot és környékét a kiemelt fejlesztési területek között találjuk; igaz, ez anyagi források hiányában feltételezhetően csak terv marad.

* * *

A gazdasági helyzet változásával, a munkaerőpiac leépülésével szorosan összefüggő problémák tartós kezelése a rendszerváltozás óta nem megoldott kérdés annak ellenére, hogy valamennyi fejlesztési stratégia kiemeli a leszakadó térségek felemelését, egyes rétegek felzárkóztatását, a rászoruló családok célirányos segítségét. A háttérben egymással összefüggő okokat láthatunk. Írásunkban ezeket három dimenzióban vizsgáltuk, amelyek alapján a következők állapíthatók meg.

A gazdaság válsága alapvetően változtatta meg az ipari táj arculatát az egykori bányásztelepüléseken, a szerkezetváltás nem hagyott maga után új lehetőségeket kínáló foglalkoztatást és perspektivikus jövőképet; így maradt a környezet pusztulása, az ipari létesítmények és infrastruktúra leépítése, fokozatos, már-már a természet általi „visszafoglaláshoz” hasonló sivár tájkép kialakulása, ezzel együtt pedig a terület presztízsvesztése.

A bányászat háttérbe szorulása és fokozatos eltűnése az ipari válságzóna gócpontjába juttatta az egykor virágzó, sajátos, olykor kasztrendszerű idéző, rang és pozíció szerint kategorizált helyi társadalom rétegeit, amelyek helyét alacsony státusú, munkakultúrájú és műveltségű új, létszámukat tekintve népes csoportok vették át. Utóbbiak révén e térségek demográfiaiban gyakran sajátos, az országos tendenciáktól eltérő képet mutatnak. A lakosság szám csökkenése stagnál, vagy nem olyan mértékben csökken, mint az országos átlag, miközben az életszínvonal minősége messze elmarad attól.

A társadalom válsága hatással volt/van a kulturális szférára is: annak humán erőforrása eltűnt, intézményi rendszere összeomlott, építményei mára romos, szinte teljesen lepusztult állapotba kerültek. A generációkon át öröklődő értékekre sem igény, sem őrző szándék nem mutatkozik többé.

E három dimenzió összességében hű kor- és állapotrajzot ad közel negyedszázaddal a rendszerváltozást követően. Figyelemfelkeltő üzenete, hogy a magyar vidék egyes részei igen távolra kerültek (süllyedtek) a tőkeerős beruházások révén kedvezményezett és az előbbi helyeken, mélyszegénységben élők számára elérhetetlen nivójú településekkel, térségekkel szemben.

⁴⁹ Városfejlesztési stratégia 2008: 426. 30. ábra.

FORRÁSOK

- Borsod-Abaúj-Zemplén megye Statisztikai Évkönyve 1965.* Központi Statisztikai Hivatal, Miskolc, 1966.
- Borsod-Abaúj-Zemplén megye Statisztikai Évkönyve 2000.* Központi Statisztikai Hivatal, Miskolc, 2001.
- Népszámlálás 1912: *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint.* (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 42. kötet.) Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Népszámlálás 1932: *Az 1930. évi népszámlálás. Első rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakott helyek szerint.* (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 83. kötet.) Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Népszámlálás 1934: *Az 1930. évi népszámlálás. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari és kereskedelmi vállalatok községenként.* (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 86. kötet.) Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Népszámlálás 2011: *2011. évi népszámlálás 3. Területi adatok. 3.5. Borsod-Abaúj-Zemplén megye.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_teruleti_05 – utolsó letöltés: 2013. augusztus 18.
- Bányamunkás. A bánya-, energia- és ipari dolgozók szakszervezetének lapja*, 2010.
- Lemezsajtó. A Magyar Szocialista Munkáspárt Borsodnádasi Lemezgyár Nagyzemzeti Pártbizottságának lapja*, 1989.
- Magyar Közlöny. Magyarország hivatalos lapja*, 2006, 2011.
- Interjú Kisistók Gyulával Ózdon, 2013. augusztus 5-én, készítette Alabán Péter. (A szerző tulajdonában.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Alabán Péter 2008: A rendszerváltozás társadalmi kérdései Ózdon. *Comitatus* (18.) 9–10. 115–129.
- Alabán Péter 2012: Kitorési stratégiák, új fejlesztési koncepciók Ózdon: a Rombauer-terv. *Comitatus* (22.) 9–10. 3–16.
- Bajka Gábor – Kormos Imre – Kutas János 1997: Ózd és környéke foglalkoztatási gondjainak enyhítési lehetőségei. In: Munkácsy Ferencné (szerk.): *Foglalkoztatás, szociális gondok. Munkatudományi tanulmányok.* Struktúra Munkaügy Kiadó, [Budapest,] 87–201.
- Beluszky Pál – Sikos T. Tamás (szerk.) 2011: *Változó falvaink. Tizenkét falurajz Kercaszomortól Nyírkaszáig.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bihari Sára – Csernaburczky Zsófia – Dobos Mária – Farkas Attila – Kósa Rita Diána – Szeder Dóra Valéria 2012: A munkáslét és emlékezete Ózdon. *Metszetek* (1.) 1.

- 67–84. http://metszetek.unideb.hu/files/2012_1_07_0.pdf – utolsó letöltés: 2014. január 6.
- Ferge Zsuzsa 1985: A szegénység társadalmi megítélése Magyarországon, történelmi nézőpontból. *Valóság* (28.) 1. 30–42. <http://www.dura.hu/hirek/2002/01/ferge.htm> – utolsó letöltés: 2013. augusztus 18.
- Fogarasy Attila 2004: Glück auf! Jó szerencsét! Bányásznak Pilisvörösvárott. *Vörösvári Újság Online* (4.) 9. <http://vorosvariujsg.pilisvorosvar.hu/2004/szeptember/9.htm> – utolsó letöltés: 2013. augusztus 17.
- Fóti János – Lakatos Miklós 2004 [1997]: A munkát keresők és a munkanélküliek helyzete, 1996. In: Valuch Tibor (szerk.): *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig*. Argumentum – Osiris, Budapest, 1014–1029.
- Fürjes Judit 2011: Feltámadás a halál után Farkaslyukon? *Népszava Online* 2011. november 24. <http://www.nepszava.hu/articles/article.php?id=494390> – utolsó letöltés: 2013. augusztus 17.
- Gábor András – Kopasz Marianna 2012: A gyermekek jóléte Magyarországon európai összehasonlításban. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2012*. TÁRKI, Budapest, 247–270.
- Gál Attila 2008: *Nem létező értelmiség Ózdon?* Kézirat. Debrecen.
- Gerentsér Imre – Tóth Ákos 1997: A szénbányászat visszafejlesztésével kapcsolatos szociális és foglalkoztatási problémák kezelése. In: Munkácsy Ferencné (szerk.): *Foglalkoztatás, szociális gondok. Munkatudományi tanulmányok*. Struktúra Munkaügyi Kiadó, [Budapest,] 9–85.
- Györgyi Zoltán 1993: Munkanélküliség Ózdon. *Educatio* (2.) 1. 143–146.
- Havelda Tamás 2009: Az alkalmazkodó Márkushegy. In: *A bányászat realitásai a válság időszakában*. 42. Bányagépészeti és bányavillamossági konferencia Balatongyörök, 2009. szeptember 24–25. Bányagépészet a Műszaki Fejlődésért Alapítvány, [Törökbalint,] 21–25.
- Kistérségek 2006: *A kistérségek társadalmi, gazdasági helyzete. Észak-Magyarország*. Kézirat. KSH Miskolci Igazgatósága, Miskolc.
- Kistérségi helyzetelemzés é. n. [2010]: *Ózdi Kistérség. Borsod-Abaúj-Zemplén megye. Észak-Magyarországi Régió. Kistérségi helyzetelemzés*. Kézirat. MTA Regionális Kutatások Központja, Térségfejlesztési Kutatások Osztálya (MTA Gyerekszegénység Elleni Program), Budapest.
- Kolosi Tamás – Sági Matild 1998: Hullámzó háztartások. A háztartások demográfiai, foglalkozásszerkezeti és anyagi helyzetének változása. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1998*. TÁRKI, Budapest, 45–71.
- Kornis Gyula 1934: *A kultúra válsága*. Franklin Társulat, Budapest.
- Kovács István 2011: Házak százait lopták el Ózdon. Nyomor a kövön – galéria. *hvg.hu* 2011. november 5. http://hvg.hu/itthon/20111105_ozd_hazrombolas_lakas – utolsó letöltés: 2013. augusztus 18.
- Kovács Imre 2012: *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Argumentum Kiadó, Budapest.
- Márton Ferenc 1995: Ózd története. *Borsodi Műszaki Gazdasági Élet* (40.) 6–7. 169–172.

- Nagy Károly 1985: *Somsálybánya története 1900–1980*. (Borsodi Kismonográfiák 20.) Herman Ottó Múzeum, Miskolc.
- Nemcsik Pál 1960: *Amíg egy bányászlakótelep benépesedik... (Adatok Borsodnádásd, Mocsolyás bányászlakótelep benépesedéséhez)*. Kézirat. Borsodnádásd.
- Nemcsik Pál 1966: Ózd-vidéki bányászdalok. In: Bodgál Ferenc (szerk.): *Borsod megye népi hagyományai. Néprajzi gyűjtők és szakkörök válogatott anyaga*. (A miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi kiadványai 4.) Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 35–36.
- Rónaföldi Zoltán 2012: *Kronológia. A borsodi és ózdvidéki szénbányászat fontosabb évszámai, eseményei*. <http://mek.oszk.hu/12200/12230/12230.pdf> – utolsó letöltés: 2014. január 3.
- Schmotzer Imre – Martényi Árpád – Vadász Endre 2005: Volt egyszer egy... Borsodi Szénbányák. *Bányászati és Kohászati Lapok – Bányászat* (138). 3. 16–22.
- Szegő Iván Miklós 2012: Lecsontozott házak, fekete füst – egy hely, ahol a bányanyitásra várnak. *hvg.hu* 2012. január 11. http://hvg.hu/itthon/20120111_farkaslyuk_banya_szen_borsod – utolsó letöltés: 2013. augusztus 18.
- Területbejárás ismertető 2001: *Ismertető az Országos Cigány Önkormányzat Alelnöki területbejárással kapcsolatos tapasztalatokról a szükséges alelnöki intézkedésekről*. Kézirat, h. n.
- Városfejlesztési stratégia 2008: *Ózd Város Integrált Városfejlesztési Stratégiája*. III. kötet. Kézirat, Ózd.